

UOT 821.512.161.

Fəridə Hicran VƏLİYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı
feridehicran60@mail.ru

ƏHMƏD FAKİHİN HƏYAT, YARADICILIQ VƏ MƏNQİBƏLƏRİNƏ YENİ BİR NƏZƏR

Açar sözlər: *fiqh, etiraf, təxəllüs, Rum, Konya, mənqibə, həyat, bariz*

Key words: *canon law, confession, pseudonym, Rum, Konya, life story, life, obvious*

Ключевые слова: *фиких (исламское право), признание, псевдон, Греция, Конья, менгибе (повествования), жизнь, наглядный*

Giriş. Bir çox güvənli mənbələrə əsaslanıb deyə bilərik ki, XIII əsr anadilli türk ədəbiyyatının ən bariz nümayəndələrindən olan Əhməd Fakih Kutbuddin Seyid İbrahim oğlu, dünyaya Xorasanda göz açsa da, Konyaya gəlmiş, orada yaşamış və Mövlana Cəlaləddin Ruminin atası Bəhaəddin Vələdin müridi olmuşdur. Şair Bəhaəddin Vələddən fiqh (islam hüququ) dərsi aldığı üçün özünə “Fakih” təxəllüsünü seçmişdir. Onun həyat və yaradıcılığı haqqında ətraflı və dəqiq məlumatları daha çox Fuad Köprülü araşdırsa da, apardığı incələmədə məlumatların əksəriyyətini mənqibələrdən (məşhurların həyat hekayələrindən) topladığını etiraf etmişdir. Fakihin əsl adının Qutbuddin olduğunu isə Yunis Əmrənin şeirləri arasında yer alan aşağıdakı beytləri təsdiqləyir:

Ahmed Fakih Kutbuddin Sultan Seyid Məcmüddin,
Mövlana Celalüddin ol kutbi cihan kanı? [3, s.5]

Əhməd Fakihin Konyada olan türbəsi haqqında Həmdizadə Əbdülqadir tərəfindən 23 mart 2014-cü ildə “Babalıq” qəzetində dərc olunan məqalədə geniş bəhs edilmiş və yenidən həmin mövzuda təkrar olaraq Şeyx Alıman “Türkgözü” qəzetində 17 mart 1918-ci ildə daha maraqlı söhbət açmışdır [5, s.2-6].

Əhməd Fakih haqqında mənqibələr. Şairin şəxsiyyəti haqqında toplanan əsas məlumatların mənbəyi olan Əhməd Əflaki ibninin “Ariflərin mənqibələri” əsərində Əhməd Fakihin saf ürəkli bir türk oğlu olduğu, mədrəsə təhsili gördüyü, təsəvvüf və İran ədəbiyyatını mükəmməl bildiyi, fiqh dərsi aldığı və sonra uzun müddət ailəsiz yaşadığı da vurğulanır. Hətta göstərilir ki, mürşidi Bəhaəddin bir gün onun qarşısında Hidayə oxuyarkən müəllimi ona elə incilər saçırmışdır ki, (İlahiyə qovuşdurmaq məqamına yetişdirmişdir) bu zaman Əhməd Fakih kitabı yerə çırpıb həyəcanlanaraq dağlara çəkilməmiş və cəzb içində (yəni vəcd halında) tərki-dünya olaraq illərlə dağlarda dolaşmışdır. Müəlliminin ölümündən sonra 628-ci ildə Fakih yenidən Konyaya dönmüş və “Dervaze-i Ahmed” deyilən bir yerdə xeyli müddət yaşamış, qeybdən gələn fikirlər söyləmiş, kəramətlər göstərmişdir. Əflaki mənqibələrində həmin hadisəni belə göstərir:

“Bir gün Bəhaəddin Vələd Hidayət oxuyurmuş, müəllimi öylə mənə inciləri saçmış ki, Fakih cılğına dönmüş, kitabı əlindən atmış və dağlara getmiş. Cəzb içində illərlə dağlarda dolaşmış, ancaq 628-ci ildə müəlliminin ölümündən sonra Konyaya gəlmiş və Dervaze-Ahmed deyilən yerdeki zaviyəsində bir sıra dəxi yaşamış” [1, s.38-39].

Lakin müasirləri Əhməd Fakih Mövlana və Şəms ilə müqayisədə mükəmməl bir şeyx kimi qəbul etməsələr də, mənqibələrdən məlum olur ki, onun kəramətləri XVIII əsrə qədər xalq arasında danışılmış, adı dillərdən düşməmişdir. Şairin bəzi şəriət qanunlarına əməl etmədiyini də vurğulayan mürşüdü Bəhaəddin Vələd də onun haqqında “Bizim içdiyimiz böyük qədəhlərdən o, ancaq bir damla içmişdir” deyərək Fakihin təsəvvüfi baxışlarını orta səviyyədə qiymətləndirmişdir. Mövlana da həmin fikirləri təsdiqləmiş, Şəmsin sərxoşluq dənizi yanında Fakihin sərxoşluğunun sadəcə bir qoxudan başqa bir şey olmadığını söyləmişdir [1, 38-39].

Onun haqqında söylənilən bu fikirlər çox müəmmal görünür, çünki şairi xalq qiymətləndirmiş, onun kəramətlərinə çox inanmış. Yenə Əflaki mənqibələrində göstərildiyi kimi, Əhməd Fakih Mövlananın kəramətlərinə hər zaman səcdə qılar, onun keçdiyi yollara para səpər, çığırtılar qoparar, “Yol verin, ayaqlı xəzinə gəlir” deyərək onu yüksək qiymətləndirərmiş. Hətta o zaman gənc Mövlananın kəramətlərindən xəbərsiz olan ətraf bu sirrin səbəbini anlamamış [3, 9]. “Ariflərin mənqibələri” kitabında belə bir rəvayət də yer alır: “Bir gün Mövlananın qayınanası Kerra Xatun gecə səhərə yaxın qeyb aləmindən böyük bir gurultu duymuş və Mövlanaya üz tutaraq “Ruhların və mələklərin gurultusunu eşidirəm, bu nə haldır?” deyər soruşmuş, Mövlana isə “Fakihin təmiz ruhunu mələklər göyə çıxarırlar” demiş və həmin gün gerçəkdən bir qış gecəsi 1221-ci ildə Əhməd Fakih dünyasını dəyişmişdir” [3,9].

Əhməd Fakih şəxsiyyəti. Əslində şairin doğum və ölüm tarixi, o cümlədən şəxsiyyəti haqqında fikirlər çox təzadlıdır. Tədqiqatçılar arasında onun doğum tarixinin 1252-ci il olduğu və Əhməd Fakih adlı ikinci bir şairin həmin əsrdə varlığı, Fakihin Sula Fakih, Suli Fakihtək tanınması da bir çox tədqiqatçıları düşündürmüşdür. Selmi Tezcan mübahisəli məqamları nəzərə alıb, araşdırmalarında bəzi məsələlərin həllinə son qoya bilmiş, Əhməd Fakihin Konyadakı türbəsinin üzərinə yazılan ölüm tarixinin (618) 1221-ci il kimi qeyd olunduğunu və bu tarixin Əhməd Əflakinin “Ariflərin mənqibələri” kitabındakı həmin tarixlə üst-üstə düşdüyünü fakt olaraq ortaya gətirmişdir. Həmin mənbədə Ə.Fakihin anasının Mövləvilər arasında yaşadığı da göstərilir [3, s.8].

Ə.Fakihin vilayətnamə mənqibələri. Şairin bir çox kəramətləri Hacı Vəli Bektaş “Vilayətnamə”sində də yer alır. Hətta burada Fakih Haqq Əhməd Sultan, Hacı Fakih Sultan kimi səsləndirilir və Əmir Cəm Sultanın xəlifəsi olduğu da vurğulanır [3, s.10].

“Vilayətnamə”də söylənilir: Pir Sultan Əhməd Yəsəvi həzrətlərinin ağacdən bir qılıncı var idi. Gətirib Hacı Bektaş Vəli Xorasanlının belinə qurşadı və bu zaman ətrafdakı ocaqda tut ağacından od qalanmışdı. Pir Sultan Yəsəvi bir əsgə götürüb, ağacdən tutub Allahın kəraməti ilə Rum elinə tərəf tuşladı. Əsgə havada yana-yana keçərkən Konyada Sultan Hacı Fakih deyilən bir kişi bu alovu qapıb hücrəsinin önünə əkdə. İlahinin qüdrəti ilə başı yanıq, aşağısı tut olan bu ağac bitdi və bu şəfəli tut ağacı indi də bar verir [3, s.10].

Belə bir rəvayət də edirlər ki, bir gün şəkərfuruş satan biri Fakihin qarşısına çıxır, Fakih onun bankasından bir xuruş götürmüş və bu, şəkərfuruş satana xoş gəlməmiş. Səhəri gün yenə şəkərfuruş satan təsadüfən Hacı Fakih Sultanın qarşısına çıxır. Hacı Fakih soruşur ki, satdığın nədir. O, satdığının şirni olduğunu gizlədir, deyir, satdığım duz olur, şirnim qurtarıb, yoxdur. Fakih deyir, duz olsun. Şəkərsatan keçib gedir, bir az aralanmış qarşısına çıxan bir nəfərə şirni satarkən görür ki, bankasındakı şirni deyil, duzdur. Çox narahat olub, fikrə dalır və düşünür ki, duzu götürüb yenə Fakihin yanından ötsün, belə də edir, bu dəfə Fakih soruşur ki, şəkərfuruş, satdığın nədir, deyir, nabatdır, Hacı Fakih deyir, nabat olsun. Bir az aralanmış şəkərfuruş satan baxır ki, bankasındakı nabat olub, anlayır ki, danışdığı insan sıradan biri deyil, kəraməti var [3, s.11].

Əhməd Fakihin yaradıcılığı. Əsərlərinə gəlinə, Əhməd Fakihin elm aləminə, əsasən, yalnız iki əsəri məlumdur. Birinci əsəri “Çarhnamə” adlanır. Əsər Anadolu türkcəsinin ilk örnəklərindən hesab olunduğundan çox dəyərlidir. “Çarhnamə” 100 beytlik bir məsnəvi olsa da, əsərin 17 beyti vərəqlərin düşməsi ucbatından çatışmır, yəni əlimizə 83 beyti çatıb. Əruzun həcəz bəhrinin məfaülün, məfaülün, faülin qəlibində yazılan “Çarhnamə”, dövrün nəbzinə uyğun olaraq, didaktik əsərdir. Əsər üzərində təhlil aparan M.Mənsuroğlu bəzi məqamlarda ərəb və fars sözlərinə yer verildiyini və bunun qafiyə xatirinə yazıldığını da vurğulayır. Məsnəvidə daha çox dini-əxlaqi nəsihətlər verilir. “Çarhnamə” əsəri çərxi-fələyin insan ömründə, tale yoluna düşdüyü cığırlardan bəhs etməklə yanaşı, insanı bu yolda müdrik olmağa, bəsirət gözünü açmağa, qəflət yuxusundan oyanmağa çağıran bir mənzumədir.

Nasihat dutar isen, dinle sözüm,
Hünerün var ise, gel işda meydan.
Sana bir kac ögütler vereyim ben
Ki, hər birisi dürr ola, ya mercan.

Şair “Çarhnamə” əsərinə xalq hikmətindən gələn bir nəsihətlə başlayır, öncə ailədə qardaşın qardaşa rəğbət və hörmətinin vacibliyindən söz acır, bir-birinə düşmən gözü ilə baxmamağı tövsiyə edir. Ə.Fakih bu nəsihətlərin ən qiymətli incilər qədər dəyərlili olduğunu da öncədən vurğulayır. Əsərdə dünyanın faniliyinə işarə edən şair dünya malından ötrü bir kimsə ilə düşmənçilik etməyin mənasız olduğunu, çərxi-fələyin, yəni dünyanın çərxindən asılı olaraq hər kəsin həyatına yazılan tale yazısının yaşanacağını şərh edir.

İşid emdi bu ehvali, ey kardaş,
Çün hümmətdür bir-birinə ihvan.
Yavuz sanmaya kardaş-kardaşına,
Haqiqətdir bu sözüm, bana inan! [2, s.5]

Onun xalq arasında tez-tez söylənən və müqəddəs Qurani-Kərimdən gələn tövbə etmək anlayışı da diqqət cəkir, insanın bir çox günahlardan xilas olmasının yolunu bu üsulda görən şair kamillik zirvəsinə çatmağın da, təmizlənmə məqamına yetişməyin də imdad və çarəsini məhz tövbə etməkdə tapır. Bu fikirlə müəllif hər işdə bir çarə, bir imdad olduğunu anladır. Oxucusunu

ümitsizliyə qapılmamağa, mübariz olmağa, ilk növbədə müqəddəs əməllər sahibi kimi çalışmağa çağırır.

Ögüdüm bu Günehden tevbe eyle,
Ki iman kaşdın eyler bil, ki şeytan.
Gözünü aç, qaflet içre yatma, e dost,
Ki, koçmeğe dutubdur yuzi kervan.
Neçe bir yata sen gafletde, e yar,
Ecel ermezden öndin imdi oyan [2, s.5].

“Çarhnamə” əsərində görünən aləmin zaman etibarını ilə sonradan təşəkkül tapması və hər vaxt tərk olunmasına hazır olmaq nəsihəti əsas yer alır. Orta əsrlərin bütün mistik təlimlərində olduğu kimi, Əhməd Fakih də ümumən kainatı, onun gözəlliyini yalnız Tanrıya çatmaq, onu dərk etmək üçün bir ayna hesab edir. Yəni bu dünya bütövlükdə məzmuna çatmaq üçün bir formadır. Görünən bütün əsrarəngiz aləm yalnız ilahi gözəlliyin təzahürüdür. Əsərin iç mənasını şair özü açır. Qəlbin Allah evi olduğunu bütün XIII-XV əsr şairləri kimi, Əhməd Fakih də hər an oxucusunun yadına salır. Əslində, şair şəriət ehkamlarından daha çox dinin batini tərəflərinə meyil göstərir və bu xüsusiyyəti də onu müasirlərindən fərqləndirən cəhətlərdən biri olur.

Bu dünya lezzetine mağrur olma,
Bu nefsi beslemegil hem çü hayvan! [2, s.6]

Ölüm və olum çox uzaq keçmişdən bu günə qədər bütün mifoloji və fəlsəfi düşüncələrə hakim kəsilmiş, bu haqda çoxlarının nəzəriyyə və fərziyyələrini yaratmışdır. Əhməd Fakih də dövrünün bütün ziyalıları kimi, bu məsələyə laqeyd qalmamış, mistik təfəkkür tərzinin əsas məqamı olan ölümü labüd bir hal olaraq normal qəbul etməyi dəfələrlə təkrar etmişdir:

Ölüm bir qapıdır, gecmek gerekdir,
Beraber anda Sultan ile çopan [1, s.8].

Şair burada ölümün mahiyyətində bir bərabərlik, ədalət görür, həmin qapıdan sultanla çobanın bərabər keçdiyini də vurğulayır. Əhməd Fakih, bütün müasirləri kimi, ölümdən sonrakı həyata inanır, onu tərəqqi mərhələsi hesab edir və məhz buna görə hər kəsi ədalətli olmağa, nəfsə uymamağa, ibadət etməyə çağırır.

İbadet kıl Hak için gece-gündüz!
İbadetdür, bilursen, genel pünhan.

Təsəvvüfi düşüncələri onu mistik ölüm çərçivəsində əbədiyyətə qovuşmağa, Allaha çatmağa yönəldir və şair bu yolu yalnız ibadətdə, səxavətli, rəhimli və ədalətli olmaqda görür.

Məsnəvinin 71-ci beytində şair yazır:

Nedelüm, çün cihanın işi budur?
O derde uğradu Davud, Suleyman...

Göründüyü kimi, Əhməd Fakih yaradıcılığının spesifik xüsusiyyətləri də yetərincədir, onun yaradıcılığından dövrünün mütəsəvvüf şairlərindən fərqlənən xətlər keçir. Əgər Mövlana Cəlaləddin Rumi və ya Yunus Əmrə ölümü daha şərəfli bir yol kimi qəbul edib, ölümə ölümsüzlüyə qovuşma və ya ilahi eşq ilə Tanrıya yetişmə məqamını güdürsə, Əhməd Fakih bu prosesi Tanrının yazısı, çərxi-fələyin, dünyanın, zamanın bir tələbi kimi qəbul edir. Şair, baxmayaraq ki, nəsihətlərində ibadətə yer ayırmağı, ədalətli olmağı, nəfsə uymamağı nəsihət edir, lakin ölümü çarəsi olmayan, labüd bir bioloji hal olaraq təsdiqləyir. Onun düşüncəsində ölüm hər kəsin başına gələcək bir qəzadır, o dünya olsa da, cənnətin varlığından asılı olmayaraq, istəsən də, istəməsən də, ölüm labüddür. Lakin şair “Çarhnamə” əsərində ibrətamiz nəsihətləri ilə o dünyaya hazır olmağı məsləhət görür.

Esirgemez bu halkı çarhı zalım,
Mecal vermez suret ademi bundan.
Ne yoksulu esirger, ne ho bayı,
Ne aksakalu pir kor ne ho oğlan [2, s.7].

Əhməd Fakihin əlimizə çatan ikinci əsəri “Kitabi-Evsafi Mesacidis-Şerife” əsəridir. Əsər “Çarhnamə”dən xeyli iri həcmliidir. Əsərin əsas əlyazması Britaniya muzeyində saxlanılır. Məsnəvi, bir növ, səyahətnamə məzmunu daşıyır. Çünki Əhməd Fakih ziyarətlərdə olarkən olduğu yerlərin gözəlliyindən, ecəzkarlığından, qüdrətindən bəhs etmişdir. Əsər, əslində, islami dəyərləri təbliğ edən bir mənzumədir. Dostları ilə birlikdə həcc səfərinə çıxan Əhməd Fakih gördüyü Qüdsü, Məkkəni, Mədinəni və ziyarətdəki müqəddəs yerləri təsvir edir. Gəzdiyi yerləri diqqətlə seyr edən Ə.Fakih bu məkanların o qədər həssaslıqla neçə qapısı olduğunu, qiblələrin, sütunların, nərdivanların, hasar və divarların sayını, miqdarını, enini, uzunluğunu, zənginliyini və tarixi dəyərlərini olduğu kimi göstərir, sanki oxucusunu o yerlərdə gəzdirir.

Əcayib yer imiş Kudsi-mübarek,
Yaratmış anı şunından Tebarek.

Sekiz katdır o kubbenin bucağı
Anun qarşusındadır Tur tağı [3, s.33].

Değme bir pencerede enval cam,
Pencereler kamesu kırkdır tamam [3, s.33].

Əsərin dili çox sadədir, “Çarhnamə”dəki avaz və ölçü bu əsərdə də izlənilir. Müqəddəs Qurani-Kərimin bütün həqiqətlərinə və dini rəvayətlərinə yeri gəldikcə üz tutan şair buradakı obrazlardan misallar gətirir, fikrini təsdiqləmək üçün onlara müraciət etməyi də unutmur:

Yusif peyğəmbər atasına yakın
Yatur düzmişlər ana dahi bir sin.

Bilün, Abbas o kubbenin içinde
Yatırmış Hüseynle bile anda [3, s.38].

Nəticə. Beləliklə, Əhməd Fəkih XIII əsr türk ədəbiyyatına yeni dil incəlikləri ilə gəlmiş mütəfəkkir yazarlardan biri olmaqla, haqqında söylənilən mənqibələrle bugünümüzdə qədər xatirələrdə yaşayan maraqlı bir şəxsiyyət olmuşdur. Uzaq keçmişdən bugünümüzdə qədər mənəvi-əxlaqi kamilləşmə məktəbi kimi tanınan klassik ədəbiyyatın kökündə dayanan təsəvvüfi təlim və bu təlimin ana xətti olan eşq, bütün mütəsəvvüflər kimi, Əhməd Fəkihın yaradıcılığında da əsas konsepsiyayı təşkil edir. Lakin şair özündən əvvəlki irsdən bəhrələnsə də, onun təkrar olunmayan spesifik xüsusiyyətləri vardır. O, bir çox hadisələrə fərqli prizmadan baxır. Allaha qovuşmağın yollarını eşqdə görən mütəsəvvüf ölüm hadisəsini labüd və bioloji bir hadisə kimi qəbul edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Ahmed Eflaki Ariflerin menkibeleri., İstanbul 1982.
2. Ahmed Fəkih. Çarhname. Mecdud Mensuroğlu İstanbul. 1956, s.11.
3. Ahmed Fəkih. Kitabı Evsafı Mesacidiş-Şerife Pr. Dok. Nasibe Nazıoğlu.
4. Gölpınarlı Abdülbaki. 1965. Yunus Emrə. Risalat al-Nushiyya ve Divan. İstanbul.
5. Hamdizade Abdülkadir. Hoca Fəkih Türbesi. “Babalık” qəzeti, Konya, 23 mart 1914. Şeyh Aliman, “Türkgözü” qəzeti, Konya, 17 mart, 1918.
6. Hacı Bektaş Vəli Vilayətnaməsi.

Farida Hijran Valiyeva

A new look at the life, works and menhybes (narratives) of Ahmed Fakihi
S u m m a r y

The article deals with the life and works of Ahmed Fakihi, one of the thinkers who lived in the 13th century. The author touches upon the study of many sources regarding A.Fakihi and his menhybes (narratives) reflected in these sources. It has also been mentioned the content and idea of his two known masnavis. Examples from both masnavis are presented. Different aspects of A.Fakihi from his contemporaries are also noted in the article. Moreover, this article describes the simplicity of the language, especially its meter and rhythm. It clarifies the ways how to reunificate with the God within the framework of mystical death according to Sufi views and many other theories and hypotheses in this regard. Some mystical definitions which have overcome a centuries-old path and come down to us are also analyzed. The author pays special attention to the wise thoughts related to the poet given in various sources. The article also sheds light on some controversial ideas about A.Fakihi. Author presents examples from the work “Chaharnama”. The main idea of the work is explained in detail. The article investigates the reasons of writing of his main work “Kitabi Esvavi Mesajidis-Sherife”. The attitude of poet toward birth and death is also considered. His views on religious dogmas and human inner world are cleared up. The concept of the Man and the God is also examined. The article deals with the poet’s ability of skillfully describing the places where he travelled.

Фарида Хиджран Валиева

**Новый взгляд на жизнь, творчество и менгибе (повествования)
Ахмеда Факиха**

Р е з ю м е

Статья, главным образом, посвящена жизни и творчеству мыслителя, жившего в XIII веке, Ахмеда Факиха. Автор привлекает к исследованию многие источники относительно Факиха и его менгибе (повествований), которые нашли отражение в них. Здесь рассматриваются также два известных месневи (двустийшие) поэта, приводятся поэтические образцы. Указываются некоторые отличительные черты его творчества от стихов современников. Описывается простота языка его поэзии, особенности их метра и ритмики. Предпринимается попытка вникнуть в суть верований касательно путей воссоединения с Господом в рамках мистической смерти, что соответствует суфийским взглядам. В связи с этим уточняются многие теоретические положения и гипотезы. Анализируются некоторые мистические понятия, преодолевшие многовековой путь и дошедшие до нас. Выражается отношение к мудрым мыслям поэта, отражённым в источниках. Высказывается мнение о некоторых спорных суждениях об А.Факихе. Предлагаются вниманию читателей отрывки из произведения «Чархнаме», подаётся информация о его сути. Сообщается причина написания «Китаби Эфсави Месаджидис-Шерифе». Описывается отношение поэта к жизни и смерти. Доводятся до сведения интересующихся его взгляды на религиозные догмы и внутренний мир человека. Подчеркивается точка зрения А.Факиха относительно концепции Человека и Всевышнего. Не забывает автор упомянуть и способность поэта мастерски описывать места, где он побывал.